

Наталія Сейко (Natalia Sejko)

(Житомирський державний університет імені Івана Франка - Żytomierski Państwowy Uniwersytet im. Iwana Franki)

СУБ'ЄКТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОБРОЧИННОСТІ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ: ДОСВІД КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ

Здійснюючи аналіз становлення та розвитку доброчинності у сфері освіти України в ХІХ – на початку ХХ ст. як явища соціально-педагогічної історії, виходимо з положення про те, що на різних історичних етапах розвитку суспільства існували різні форми доброчинності у сфері освіти, які водночас переслідували спільну мету, закладену у визначенні сутності доброчинності як соціально-педагогічного явища й різновиду соціальної практики – підтримувати розвиток освіти на місцевому, регіональному й загальнодержавному рівнях. У русі до єдиної мети розвивалися й урізноманітнювались різні форми доброчинної підтримки сфери освіти, що мали суттєві відмінності в змісті та суб'єктно-об'єктній структурі, оскільки залежали від регіональних соціокультурних і соціально-економічних умов та їх ситуативної конфігурації.

Генеза розвитку доброчинності у ХІХ – на початку ХХ ст. відбулася в продовжуваності, неперервності та наступності – як єдність у просторі й часі її структурних компонентів, видів, типів, що не ототожнювались, але зберігали свою структурну специфіку; як накопичення системних характеристик, поєднання традицій та інновацій у доброчинній діяльності. Доброчинність розвивалася на засадах наступності; з хаотичного незбалансованого процесу одиничних доброчинних актів протягом ХІХ століття вона перетворилася на доброчинну підтримку з ознаками системності, мотивовану і нормативно закріплену формальними правовими актами, а також усвідомлену членами суспільства як соціально схвалювану. Водночас зазначимо, що науковий аналіз *суб'єктної структури доброчинності* на досвіді одного з найбільш відомих на початку ХІХ століття навчальних закладів Правобережжя заслуговує на особливу увагу.

Мета статті полягає у встановленні суб'єктивних характеристик доброчинності у сфері освіти України початку ХІХ століття на досвіді Кременецького ліцею.

Головними рушійними силами розвитку доброчинності у сфері освіти України на початку ХІХ ст. стали соціально-економічні та соціокультурні умови, які визначали рівень добробуту регіональної соціальної еліти та її соціальної відповідальності, а також традиції християнської доброчинності,

які склалися в Україні впродовж багатьох століть і за якої еліта класифікувалася за національною та релігійною належністю, що відіграло велику роль у виборі об'єктів доброчинності.

Доброчинність у сфері освіти розглядається нами як суб'єкт-об'єктна структура учасників освітнього процесу та економічно спроможних громадян. Її розгляд як суб'єкта дає можливість установити мотиваційні характеристики доброчинної діяльності, простежити взаємодію чи протидію суб'єкта доброчинності у сфері освіти, виявити компенсаторну функцію суб'єктів доброчинності один стосовно іншого. Суб'єкт-об'єктний розгляд сутності то особливостей доброчинності у сфері освіти дає змогу найбільш повно реконструювати процес розвитку цього соціально-педагогічного явища, його тенденції та суперечності. Яскравим прикладом потужної підтримки освітнього розвитку регіону на початку ХІХ століття став Кременецький ліцей (до 1819 р. – Волинська (Кременецька) гімназія).

Поняття «гімназія» законодавчо окреслювалося у сфері освіти Російської імперії з 1804 р., після прийняття «Статуту університетів» і «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам». Гімназійна освіта в Україні початку ХІХ століття перебувала в такому само зародковому стані, як й інші типи навчальних закладів. Йдеться про те, що «Попередні правила народної освіти» (1803) встановлювали типи навчальних закладів, але не встановлювали меж рівнів освіти, які мали надаватися цими навчальними закладами. Тому згодом, із розвитком гімназійної освіти, стали створюватися гімназії вищого рівня, які перетворювалися на ліцеї, а потім ставали університетами; проте значна частина залишалася гімназіями протягом усього ХІХ ст. Така «розмитість» гімназій як освітнього феномена призводила до того, що рівень, зміст навчання, результат діяльності кожної окремої гімназії залежав від суто регіональних обставин – особи засновника складу і рівня кваліфікації викладацького складу, культурного рівня мешканців регіону, де засновувалася гімназія; врешті-решт – від доброчинних можливостей місцевої громади щодо підтримки цього навчального закладу. У такому само стані опинилася й Волинська гімназія, заснування якої було би неможливим без потужної доброчинної допомоги з боку найбільш освічених і зацікавлених місцевої польської громади.

Щодо розвитку системи гімназійної освіти в різних регіонах України, то в літературі (Е. Лавісс, А. Рамбо, 1939) зазначено лише кілька навчальних закладів, заснованих Олександром І в імперії на початку свого правління; зауважимо, що серед них половина – на території України: «були засновані Царськосельський ліцей, ... ліцей князя Безбородька в Ніжині, Кременецький ліцей, гімназія в Катеринославі і різного роду школи. ... За прикладом

Олександра вельможі Демидови, Безбородько, Голіцин, княгиня Дашкова, М. Румянцев, заможні купці, губернські дворянські зібрання, буржуазія, духовенство, навіть татарські князі – щедро давали кошти на музеї, на освіту, на громадську добротинність» [1].

Добротинна підтримка гімназії в Україні мала виражений *регіональний характер*. Наприклад, правобережні та лівобережні губернії Київського учбового округу суттєво відрізнялися в постановці самої проблеми ролі добротинних коштів у розвитку навчальних закладів; участь шляхти правобережних губерній у фундуванні освіти знаходилася на більш високому рівні, що й виявилось у швидких темпах розвитку гімназійної та училищної освіти. Попечитель Київського учбового округу Ф. Вітте, відвідавши навчальні заклади округу, писав: «Порівнюючи гімназії в західних губерніях мого округу з гімназіями в Чернігівській і Полтавській губерніях, я дійшов висновку, що в перших між учнями більше наукового інтересу і жвавості думки, а між вчителями більше педагогічних обдарувань і такту, аніж в останніх» [2, с. 21]. Директор 2-ї Київської гімназії А. Андріяшев писав, що у лівобережних губерніях «пожертви були дуже незначними. Вони переважно не перевищували 100-200 руб. На рік на один навчальний заклад. Подавців значних коштів практично не було, виключаючи конотопського поміщика Пурпуру, котрий вніс до Приказу громадської опіки 16000 руб. з тим, щоб з відсотків з цього капіталу виховувалися шість бідних учнів» [2, с. 43].

Гімназійна освіта в Україні на початку XIX століття була фундушованою. Безумовно, найбільші едукатійні фондуші першої половини XIX ст. припадали на Волинську (Кременецьку) гімназію. Створення цієї гімназії на таких засадах, які розробив Й. Лелевець разом з Т. Чацьким вимагало серйозних добротинних капіталовкладень, якими й стали едукатійні фондуші [3, с. 19]. Польська шляхта Волині, керуючись принципами дотримання шляхетських правил та відповідності статусу особи його добротинній діяльності, - брала активну участь у фінансуванні навчальних закладів різного рівня [4].

Важливий засіб для відкриття Волинської гімназії Т. Чацький вбачав у поєднанні зусиль місцевого населення з діяльністю уряду. Першим результатом цієї взаємодії було удосконалення матеріальної бази гімназії приватними добротинними внесками. Уряд, безперечно, розраховував на меценатство і приватну благодійність. Тому Т. Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства з рекомендаційними листами від міністерства освіти та попечителя А. Чарторийського і збирав кошти на устрій гімназії в Кременці.

Державна підтримка Волинської гімназії на той час складала 60 % всіх коштів, які витрачав цей навчальний заклад. Казенні кошти інших навчальних закладів регіону були ще меншими, оскільки Кременецький ліцей претендував на рівень вищого закладу, інші ж представляли ступінь середньої і початкової освіти. Фондушова доброчинність на Волинську гімназію початку XIX століття представлена на рис. 1. У зв'язку з тим, що в 1803р. став визначальним для формування системи фондуків, він подається на рисунку окремо від інших періодів. Цікаво, що значна частина пожертв на Волинську гімназію робилася протягом вересня 1803р. або грудня місяця якогось певного року. Ми пов'язуємо це з тим, що саме у серпні-вересні 1803р. Т. Чацький здійснив кілька зустрічей з шляхтою Волинської губернії, аби схилити її до доброчинної діяльності. Ефект від цих зустрічей відобразився в кількості фондуків на користь Волинського ліцею; натомість якщо йдеться про грудневі пожертви, то зважуємося припустити (як версію), що доброчинна діяльність значно активізувалася перед католицьким Різдвам. Тому схилити місцеву польську громаду до пожертв було в цей час, напевно, простіше.

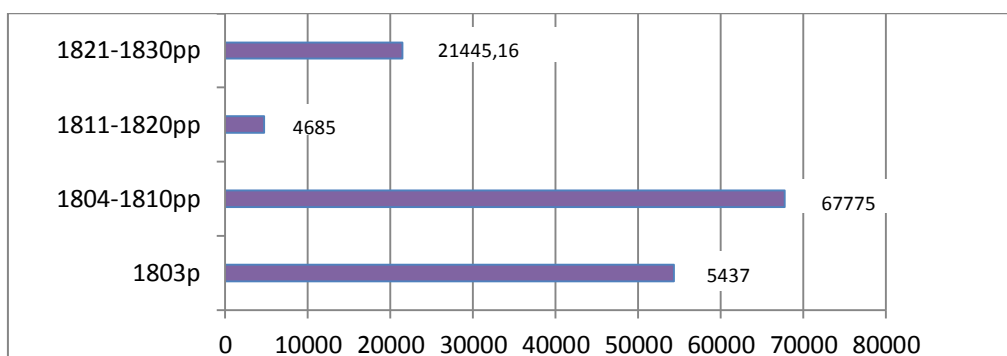

Рис1. Едукативні фондуші на Волинську (Кременецьку) гімназію (в руб.), які надійшли протягом першої третини XIX століття

Участь представників різних повітів Волинської губернії у доброчинній підтримці Волинської гімназії представлено на рис. 2.

Особа Т. Чацького була настільки потужною і настільки визначальною для створення і функціонування Кременецького ліцею, що півстоліття після створення університету св. Володимира історик М. Владімірський-Буданов характеризував його зі слів попечителя Київського учбового округу Є. фон Брадке так: «Кременецький ліцей був влаштований знаменитим Чацьким, людиною знатною, заможною, всіма поважною, надзвичайно освіченою і до фанатизму відданою навчальній справі, для успіхів якої він був готовий

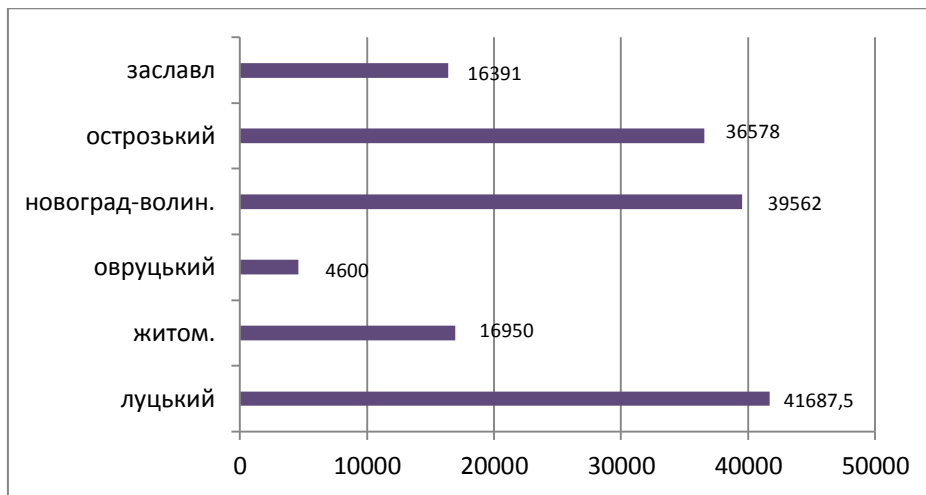

Рис.2. Величина добродчинних внесків на розвиток Волинської (Кременецької) гімназії (ліцею) з повітів Волинської губернії у першій третині XIX ст. (в руб.).

на всіляку жертву. Він старався добувати потрібні суми, пропонуючи свої клопотання, а рідкісні книги та інші визначні предмети просто крав власноруч»[5, с. 2].

Алойзи Осінський, свого часу викладач Кременецького ліцею зібрав та систематизував наявні на той час відомості про фундаторів ліцею й виклав їх у спеціальній праці на пам'ять діяльності Т. Чацького [11]. Своєрідний спогад про А. Осінського залишив І. Кулжинський, перший директор Луцької гімназії: «Після біскупа першою особою між тодішнім римо-католицьким духовенством був інфулат [прелат з єпископською митрою інфулою – Н. С.], Алойзи Осінський, колишній професор латинської й польської літератури в Кременецькому ліцеї... Знаючи, що кс. Осінський, служивши професором в Кременецькому ліцеї, був дуже близький до засновника ліцею – Фадея Чацького, я старався звести розмову на цю визначну особистість. Осінський запалився, виніс мені зі свого кабінету власну книгу «О жысци і ризмах Tadeusza Czachiego», подарував мені цю книгу зі своїм написом, і весь час, проведений мною в його домі, вже ні про що інше не говорив, як тільки про Чацького» [3, с. 10-11].

Т. Чацький і сам надавав чимало коштів для фінансової підтримки Кременецького ліцею – вклав в цю справу дві третини власного капіталу. Волинський шляхтич Я. Охоцький у своїх спогадах писав про Т. Чацького: «З неухильним честолюбством збирав для цього пожертви, а насправді присвятив цьому й переважну більшість свого маєтку» [6, с. 187]. Одразу після створення гімназії був виданий царський указ, який закріплював за ліцеєм Кременецьке староство, яке давало спочатку 3 035 руб. ср. річного прибутку, а згодом 7 345 руб. ср. [7, с. 408]. Крім того, гімназія отримувала щорічну підтримку від влади у розмірі 5 700 руб. ср. Через два роки їй було

віддано у користування лісові угіддя [7, с. 408] та будинок колишнього василіанського монастиря [8, с. 423]. Значні пожертви до каси Кременецького ліцею надходили від графа Нереуша Олізара (140 000 злотих) [9] та графині Теофіли Платер (150 000 злотих) [7, с. 529].

Фінансування Кременецького ліцею було закладено в його найважливішому документі – «Статуті», який належав ще до Волинської гімназії, але залишався таким і в ліцеї [10, с. 147]: «На утримання цієї гімназії понад щорічну суму 5 700 руб. ср. покладених на неї за штатом поряд з іншими гімназіями Віленського учбового округу, що має відпускатися з казни на рахунок поєзуїтських доходів, визначаються відсотки з капітальної суми 194 000 руб. ср., яку жертвують нині шляхта і духовенство Волинської губернії, що складає 15 420 руб., а при цьому все, що тільки може бути внесено громадянами згодом». І далі: «не дозволяється без точної згоди університету [Віленського – Н. С.], затвердженої попечителем його, переносити фундукові суми на іншу нерухомість для забезпечення» [10, с. 150].

Як свідчать документи [10, с. 1153], щорічний доход Волинської гімназії у 1807 р. складає більш як 42 000 руб. Частка добродчинних коштів у фінансуванні Кременецького ліцею подана на рис. 3.

Рис. 3. Частка добродчинних пожертв у фінансуванні Волинської гімназії станом на 1807 р. (в руб.)

Не дивлячись на етнічний, навіть дещо кланово-ентичний характер добродчинності (оскільки ідея все одно полягала в збереженні й поширенні польськомовної освіти на території кількох губерній), – до цього списку долучилися й представники інших етнічних груп, наприклад, єврейської громади. Щоправда їхня участь у справі фіндування ліцею була досить обмеженою (і незначною фінансово). Балтазар Гельтцер 28 серпня 1803 р.

надавав Волинській гімназії на проведення хімічних дослідів фондуш 250 злотих, що записані були на Вишньовецькій аптеці, Адам Фішер – 600 злотих на навчання цирульників. Кременецький кагал 4 вересня 1803 р. на загальні потреби гімназії надав фондуш 500 злотих, Яків Пфундт, луцький аптекар, пожертвував 250 злотих фондуша, записаних на його власній аптеці [10, с. 14-20].

Крім цього, підтримали Волинську (Кременецьку) гімназію єврейські громади м. Любара (місцевий кагал 16 лютого 1804 р. пожертвував 200 злотих, записаних на власних маєтностях) та м. Овруча (кагал євреїв м. Овруча 19 лютого 1804 р. надав 300 злотих фондуша, записаних на їхніх доходах). А. Осінський додає ще «вічний» фондуш Кременецького братства євреїв (130 злотих) та Немирівського кагалу (60 злотих) [11, с. 130].

Найбільші фондуші, які ввійшли в історію доброчинності Правобережжя, були надані в розмірі кількох тисяч злотих і спиралися на значні маєтності чи заощадження представників місцевої громади. Зауважимо, що проводити паралель між фінансовим становищем доброчинників Кременецького ліцею та величиною їхнього внеску не варто. Величина доброчинного внеску залежала, передовсім, від особистісних характеристик, заможного мешканця краю, його готовності надати фінансову підтримку розвитку освіти та розуміння необхідної такої допомоги. Так, граф Ігнаці Ледоховський подав доброчинної допомоги 200, а Дзялинська графиня Щенсна – лише 100 злотих [12, с. 19 - 22].

Безпосередньо перед скасуванням Кременецького ліцею (станом на 9 лютого 1833 р.), як вказує Д. Бовуа, щорічна доброчинна підтримка ліцею з боку місцевої громади становила 18 788 руб. ср., фінансування ж з боку держави складало лише 5 183 руб. ср. [13, Т.1., с. 34]. Заняття в Кременці припинилися у травні 1833 р. До цього часу доброчинні кошти витрачалися за їх прямим призначенням: виплачувалися стипендії та утримувалися конвікти. З огляду на вище сказане, можна стверджувати, що доброчинне підґрунтя створення й діяльності Кременецького ліцею стало унікальним виявом доброчинної допомоги в сфері освіти 1803-1832 рр. Щоправда, у спогадах випускника ліцею Г. Олізара можна знайти нарікання на систему навчання й систему доброчинності в Кременецькому ліцеї: «Наукова система, настільки тепер можу судити, не була найщасливіше підібрана. Було всього потроху і кожен мусив те «всього потроху» спробувати! Звідси – жодної спеціалізації, а багато фанфаронства й ерудиції папуг. Але Чацького цілком у тому винуватити не можна. В час просвітництва нашої громади, беручи у неї фондуші на цей публічний заклад, так треба було їх проявити,

що за свій милий гріш кожен для свого потомства накупив незмірного розуму» [14, с. 25].

Загалом з досвіду добродійної підтримки Волинської гімназії (Кременецького ліцею) можемо дійти висновку, що провідними її факторами стали стипендіальні фонди (фундуші), фондуші на отримання гімназії, разові матеріальні пожертви (придбання обладнання, посібників, нерухомості, літератури тощо), а також діяльнісна (негрошова) добродійність (безплатне утримання пансіону, безплатні медичні консультації тощо). Унікальним явищем у структурі добродійної підтримки Кременецького ліцею став стипендіальний фондуш Яна Непомуцина Каласанти Лернета, з приводу чого існує кілька наукових розвідок (А. Осінський, 1816 [11, с. 310]; С. Коляденко, 2002 [15]; Н. Сейко, 2007 [16] та ін.).

Добродійною діяльністю у ліцеї займалися й самі студенти, створюючи громадські організації. Так, наприклад, існувало «Молодіжне товариство добродійності Волинської гімназії», основи якого заклав випускник Кременецької гімназії Флоріан Лашовський, котрий звернувся 28 вересня 1814 р. з офіційною пропозицією до тодішнього візиратора Філіпа Пляттера щодо створення організації, яка б матеріально допомагала учням гімназії. На наступний день на зібранні молоді Волинської гімназії був призначений голова товариства – Карл Сінкевич, головний касир – Шимон Заборовський. Крім того, існувало «Товариство приятелів науки», яким керував особисто Ф. Пляттер [17]. Зауважимо, що це найбільш ранній зі знайдених нами в процесі дослідження факт *громадської добродійності*.

Як вважає сучасний дослідник історії гімназійної освіти С. Чуйко, засновані в Україні ліцеї були виразами різних національних культур: Кременецький – польської, Рішельєвський – російської і частково французької, Ніжинський – значною мірою української [18, с. 27]. Не можемо цілком погодитися з точкою зору науковця з огляду на те, що ці навчальні заклади були, передусім, російськими імперськими; натомість їх територіального розташування могли ввібрати в себе регіонально мовну чи культурну специфіку. Крім того, особливості організації й діяльності перших ліцеїв в Україні значною мірою залежали від особи засновника, добродійними коштами якого й адміністративними здібностями також визначався подальший розвиток навчального закладу.

Отже, головними суб'єктами добродійності у сфері гімназійної освіти України в 1803-1832 рр. на прикладі Кременецького ліцею можна вважати: великих землевласників; представників вищого духовенства (переважно римо-католицького); місцеві етнічні громади (переважно поляків); учнів та викладачів гімназій. Досвід Кременецького ліцею свідчить про ефективність

доброчинності на користь створення гімназій на початку ХІХ століття, оскільки потужний ресурс цього ліцею послужив після його скасування підґрунтям для діяльності університету св. Володимира у Києві та І-ї чоловічої гімназії у м. Житомирі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лависс С. История XIX века [Електронний ресурс] / С. Лависс, А. Рамбо. – Т.2. – Ч.2. : Время Наполеона I. 1800-1815. – С.10. – Режим доступа : http://www.krotov.info/history/19/55/laviss_10.htm
2. Витте Ф. Ф. Извлечения из отчета о ревизии учебных заведений Киевского учебного округа в 1862 году / Ф. Ф. Витте. – Б.м.в., б.р.в. – 67 с.
3. Кулжинский И. Г. Воспоминания о Волыне / И. Г. Кулжинский Б.м.в., б.р.в. – 26 с.
4. Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских / И. М. Сбитнев. – К., 1887. – 94 с.
5. Автобиографические записки фон Брадке // Русский архив. – 1875. – С. 2-138. *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopisów przepisane przez J. I. Kraszewskiego. – w 4t. – t.III. – Wilno: Nakł. Józefa Zawadzkiego, 1857. – 360 s.*
- 6.
7. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1864 г.). – Т. 1: Царствования императора Александра I. 1802-1825. – СПб, 1865. – 686 с.
8. 13 июля 1807 р. О помещении Волынской гимназии в Базилианском монастыре в Кременце // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. I : Царствования императора Александра I. 1802 – 1825. – СПб, 1864. – С. 423.
9. 6 марта 1809 г. Об утверждении акта завещания Графа Олизара на заведения больницы при Волынской гимназии: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. I. : Царствование императора Александра I 1802 – 1825. – СПб, 1864. – С. 487.
10. Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения. – Т. III: Учебные заведения в западных губерниях. 1805–1807. – СПб, 1898. – 1186 с.
11. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku. – Krzemieniec, 1816. – 414 s.
12. Kieniewicz S. Józef Działyński. – Kraków, 1930. – 64 s.
13. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803 – 1832. – Т. I – II. – Rzym – Lublin, 1991.
14. Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – 300 s.
15. Коляденко С. М. Кременецкий лицей у системі освіти Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття: монографія / С. М. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. – 124 с.
16. Сейко Н. А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (ХІХ – поч. ХХ ст.): Київський учбовий округ / Н.А. Сейко : монографія. – Житомир : Полісся, 2007. – 320 с.

17. Коляденко С. М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805-1833рр.): дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Світлана Миколаївна Коляденко. – К., 1997. – 144 с.
18. Чуйко С. Р. Ліцеї України (XIX-XX ст.): монографія / С. Р. Чуйко. – Тернопіль : Ліком, 1996. – 140 с.

Subjective features of charity in early XIX century: the Kremenets Secondary School (Lyceum) experience

Abstract: The article presents the analysis of charitable activities during the establishment and functioning of the Kremenets (Volhynia) Lyceum. Specifics of gymnasiums formation in Ukraine at the beginning of the XIX century are specified; it is noted that charitable support of gymnasiums in Ukraine was of the regional nature. It is proved that gymnasium education of the early XIX century was funded and the biggest funds belonged to the Volhynia Grammar School (Gymnasium). The role of T. Czcki in the inclusion of local Volhynia communities in charitable support of the Kremenets Lyceum is determined. The basic subjects of charity in favour of education based on experience Kremenets Lyceum are justified: large landowners, representatives of the leading clergymen (mainly Roman Catholic), local ethnic communities (mainly Poles), students and teacher staff of the gymnasium.